

А. Дзевелюк,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»,

СПІВВІДНОШЕННЯ ПРИРОДНОГО І ПОЗИТИВНОГО ПРАВА У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ М. Ю. ЧИЖОВА

Актуальність теми даного дослідження обумовлена такими обставинами. По-перше, тим, що на сучасному етапі розвитку вітчизняної правової науки, поряд з використанням досягнень західної цивілізації, все більшої актуальності набуває звернення до власної науково-правової спадщини, особливо творчості вітчизняних учених-юристів дорадянського періоду. По-друге, необхідністю заповнення прогалів у знаннях про минуле вітчизняної правової думки, у вивченні історії формування та розвитку українського правознавства в їх значущості для сучасності. По-третє, тим, що воно присвячено теоретико-методологічній правовій спадщині несправедливо забутого вітчизняного правознавця доктора державного права Миколи Юхимовича Чижова (1853–1910) [1, 2], з ім'ям якого пов'язано вивчення загальнотеоретичного правознавства в Імператорському Новоросійському університеті. Тим часом ідеї вченого до цих пір не стали предметом самостійного дослідження.

Метою цієї роботи є аналіз одного з аспектів науково-правової творчості М. Ю. Чижова, а саме — його поглядів на такі теоретичні питання, як співвідношення двох важливих аспектів права — природне та позитивне право.

М. Ю. Чижов відзначає, що думка про природне право, протилежно праву позитивному (тобто позитивному, діючому праву як «сукупність загальних норм, що виходять і санкціоновані верховною суспільною владою й обов'язково діють у зовнішньому спільному житті людей між собою»), виникла дуже давно. Сліди уявлення про природне право можна зустріти в давньосхідних народів і в греків. Так, Сократ поділяв закони

на два розряди: на закони позитивні, обов'язкові для всіх членів даної держави, і закони неписані, не видані державною владою, обов'язкові для всіх людей, загальнолюдські закони, джерело яких — світовий розум; велика частина неписаних законів, загальнолюдських, природних, розумних входить у зміст позитивних законів держави, — природні закони суть досконала форма законів позитивних. Подібне ж уявлення можна зустріти у творах Платона й Арістотеля. В істориків виражена ясно думка про перевагу природного права над нравами, звичаями і законами держави, над тим правом, що історики вперше назвали правом за станом і яке дотепер продовжує називатися позитивним правом, на відміну від природного права [3, 23]. Головними заслугами природно-правових учень є: відстоювання незалежності природного права від визнання або невизнання його державою; виявлення онтологічного місця права; визначення права за його джерелом; синкретизм права і моралі; теологічний підхід до права, відображений у теорії гештальту; зв'язок ідеї справедливості з принципом договору [4, 267].

На думку М. Ю. Чижова, уявлення римлян про природне право були більш або менш визначеними. Як відомо, римляни створили три поняття права: *jus naturale*, *jus civile* та *jus gentium*. Під *jus naturale* римляни розуміли сукупність юридичних норм, заснованих тільки на *naturel*, *naturalis ratio*, тобто на природних визначеннях. Римські юристи дивилися на *jus naturale* як на право, що залишається завжди твердим і незмінним, бо воно, на їхню думку, як *natura* чи *naturalis ratio* є щось необхідне, що не може бути змінюване, сутність кожного

фактичного життєвого відношення: природні закони. На противагу *jus naturale* у римлян існувало *jus civile* — позитивне право, що кожний народ сам собі встановлював, право даної держави. Природне право, *jus naturale*, право загальнолюдське, відносно *jus civile* перебувало в римлян в троякому відношенні: по-перше, воно доповнювало позитивне право з приводу тих життєвих відносин, що не були ще визначені позитивним правом; по-друге, воно підкріплювало силу *juris civilis*, відшукуючи для *jus civile* основу в *natura, naturalis ratio*; по-третє, воно виправляло *jus civile*, якщо позитивне право застаріло чи засновано було на хибних поглядах. Під *jus gentium* римляни розуміли сукупність тих юридичних засад, що були визнані на всьому просторі Римської імперії і були обов'язковими для всіх підданих імперії. Поняття *jus naturale*, що склалося більш або менш у визначених формах у римлян, перейшло і до нових народів. Це поняття проходить через усі середні століття і дійшло до сучасності. На християнському ґрунті в середні століття *jus naturale* розумілося як вираження божественної волі, ототожнювалося з божественним правом, що перебуває у Св. Євангелії та 10 заповідях, називалося також одкровенням вічного закону в почутті й свідомості розумних творінь Бога. З XVI ст. схоластика знемагає під ударами світської ліберальної реакції, розпочатої епохою Відродження; начала людського розуму дедалі більш і більш проникають у знання і життя, право набуває, так би мовити, людської природи [3, 23–24; 5, 73].

З XV ст., на думку М. Ю. Чижова, відбувається близьке стикання (а часто і збіг) думки і життя, що майже ніде так яскраво не виявилось, як у Європі. Унаслідок цього близького зіткнення думки і життя розум диктував, а життя приймало зазначене думкою, що дає життю новий напрям для нового влаштування юридичного і політичного порядку. Із XVII ст. погляди вчених спрямовуються на вільну людську особистість, на її природу, — в її природі шукають і засади права. У період «згоди думки і життя»

з'являється цілий ряд мислителів, виникає ціла течія за назвою школи природного права. Але жодна школа, згідно з М. Ю. Чижовим, не була гідна посісти настільки видне місце в розряді юридичного і політичного знання, як школа природного права [5, 72].

На думку вченого, ідея природного права, у розумінні права абсолютного, була пануючою в XVII і XVIII ст., коли вірили в безумовну силу людського розуму, коли вважали шляхом логічних міркувань установити суспільні явища (моральність, право, релігію, мистецтво та ін.), не вивчаючи самих явищ. Із зусиллям довіри до людського розуму наприкінці XVIII ст. стали визнавати розум єдиним джерелом усякого права, і право, що виплило з чистих начал розуму, намагалися ввести в кодекси і зробити його обов'язковим. І дійсно, до кінця XVIII ст. Європа наводнюється ідеями природного права, які проникли в кодекси (Фрідріха Великого, 1794 р.), в австрійське цивільне уложення (1811 р.). Вони ввійшли й у знамениту «Декларацію прав людини і громадянина» як її підстава [5, 27–28]. У Декларації зазначено: «Ми вважаємо ці істини самоочевидними: що всі люди створені рівними, що вони наділені своїм Творцем певними невідчужуваними правами, серед яких право на життя, право на свободу і бажання щастя». Не можна не погодитися з думкою німецького правознавця Лео Штрауса, що нація, віддана цій заяві, сьогодні є найбільш могутньою і процвітаючою на Землі [6].

На основі детального аналізу поглядів головних представників школи природного права (Г. Гроція, Т. Гоббса, Б. Спінози, С. Пуфендорфа, К. Томазія, Г. Лейбніца, І. Канта та І.-Г. Фіхте) [5, 80–150]. М. Ю. Чижов пропонує таку оцінку основних положень цієї школи.

Представники школи природного права, відповідно до погляду вченого, різко протиставляли природне право позитивному праву, навіть зрівнюючи юридичні норми із законами природи. Вони вважали, що природне право має своєю підставою людський розум; джерелом при-

родного права є сама людська природа. Але вони, як зауважує М. Ю. Чижов, «забули, що природа людини така, що якщо з неї виключити історичні особливості та якості, якими люди відрізняються один від одного, то від неї нічого не залишиться, крім спільної анатомічної будови і відомих фізіологічних схильностей і здібностей» [3, 25].

Хоча мислителі природної школи мали шляхетне бажання вивести право на природу людини, однак слабе знайомство з людською природою не дало їм можливості досягти більш або менш задовільного результату. Залишивши релігійне джерело права, вони знайшли його в іншій крайності: «...вони вдалися у фікцію і змішали закони фізичного існування з верховним принципом права» [5, 79].

Особливість думок більшості представників школи природного права, згідно з М. Ю. Чижовим, полягала в тому, що вони допускали існування людей у природному побуті, у додержавному стані, в якому люди керувалися тільки природним правом. Природний стан представники школи природного права трактували по-різному. Для одних (Гроцій) він був райським станом, для інших (Гоббс) — війною всіх проти всіх, для деяких (Руссо) — станом безвинності та ін. Люди з цього стану, на думку одних (Гроцій), вийшли за прагненням своїм до співжиття, на погляди інших (Гоббс) — для припинення міжусобної війни, противної людській природі, з точки зору інших (Руссо) — унаслідок розвитку цивілізації та ін. [5, 79]. Люди залишили свій природний стан за договором між собою. На підставі цього договору люди встановили державу і діюче в ній право — право позитивне. Отже, з погляду школи природного права, позитивне право є витвір людської волі, — воно утворюється на підставі суспільного договору, сама державна влада — результат спільної угоди осіб. Природне право вічне і незмінно, а позитивне право підлягає постійній зміні. Перше є зразком для другого.

Думка представників школи природного права про природний стан лю-

дей, про додержавне право, коли люди жили в природному стані й керувалися природним правом, коли люди були всі рівні, на думку М. Ю. Чижова, є відображенням фантастичних міркувань мислителів. Згідно з М. Ю. Чижовим, «те природне право, про яке мріяли представники школи природного права, вірніше було б назвати не природним, бо з поняттям права з'єднується ідея порядку, організації спільного життя, а тим часом "ідеальний" природний стан цієї школи може бути тільки станом неприборканих фізичних прагнень людей, повним поневоленням однією особистістю іншої, абсолютною відсутністю поняття про рівність людей між собою» [3, 25].

Разом з тим учення про утворення держави і позитивного права на основі договору, за яким люди відмовляються від своїх природних прав, як вважає М. Ю. Чижов, може мати за собою в деяких випадках підставу, але за інших умов, які вбачали представники школи природного права. Як приклад, учений указує на міжнародне право (яке розвивається поступово, шляхом угод, у які вступають держави міжнародного союзу, наприклад Паризький договір 1856 р.) і державне право (шляхом договору створюються союзи держав, наприклад Германський союз 1815 р.) [3, 25–26].

Критикуючи школу природного права, М. Ю. Чижов вважає невірним її положення про те, що природне право є вираження чистого розуму, є вічний закон розуму: право природне вічне, як вічний і сам розум, вічно, як сама істина, справедливо, як чисте втілення правди. Невірність цього положення, згідно з М. Ю. Чижовим, доводиться вже тим, що право є не тільки вираженням розуму, але витвором сукупної дії багатьох суспільних факторів, серед яких людський розум є тільки одним із моментів. Далі, немає і не було завжди вічного і незмінного права, універсального права у всіх народів. Таке право, відтворюючи вислів Р. Єринга, М. Ю. Чижов пише, — те саме, що універсальні ліки від усіх хвороб і для всіх хворих. «Крім того, незважаючи на спільність відомих юридичних інститутів у багатьох на-

родів, у дійсності право становить розмаїтість, що відповідає характеру народу і духу часу, економічним, кліматичним і іншим умовам» [3, 26].

На думку М. Ю. Чиждова, спільним недоліком представників школи природного права до К. Томазія було також недостатнє відмежування моралі від права. Саме останньому вдалося обмеження сфери права зовнішніми діями людей і визнання за ним примусового характеру, а моралі — внутрішніми [5, 135]. Людська проникливість уже з Томазія підходила до духовної сторони людського побуту, щоб роздивитися в ній джерело права. Але ця прив'язка, як вважав учений, була нерішучою, слабкою. Право і мораль не були суворо відділені одне від одного; обов'язкова сила права, його примусовий характер були ще не з'ясовані [5, 144].

Оцінюючи внесок І. Канта у визначення співвідношення права і моралі, М. Ю. Чиждов відзначає, що, знайшовши моральний критерій для особистих дій у суб'єкті, І. Кант указав на загальність цього критерію, довів, що моральна особистість можлива тільки при автономії, самостійності суб'єкта. Кантівський категоричний імператив не вигадка, а є чиста вимога людської духовно-моральної природи. Цей імператив, що вимагає вільної моральної діяльності суб'єкта, так властивий людській свідомості, як властива їй думка про початок і кінець людського буття. Якщо відняти в людини свободу, то не буде ні знання, ані мистецтва, ані моральності. Визнавши людину вільною, Кант уможливив моральну відповідальність (за гріх) і юридичне поставлення (злочину) [5, 147–148].

М. Ю. Чиждов викладає своє ставлення також до «відродження природного права». Під цією течією, за М. Ю. Чиждовим, розуміють сукупність вимог, що ставляться суспільством, яке змінилося протягом часу, чи окремими його класами до правотворчої влади. Представники цієї течії вважають, що природне право — це суть ті положення, що в емпіричних умовних відносинах містять теоретично правильне право; ці

положення, саме собою зрозуміло, не мають ніякої позитивної сили дії, але звертаються до правотворчого джерела позитивного права з вимогою зміни чи перетворення діючого права. На відміну від старої школи природного права, вчені не виводять свої природно-правові норми безпосередньо з природи чи Божественного розуму, а визнають їх мінливими, підлягаючими еволюції і лише відносно кращими для даного часу. Якщо природне право є тільки ідея права, ідеальне право, що повинно здійснитися в житті, то в такому разі воно буде тільки суб'єктивним уявленням мислителя чи ж кращих розумів суспільства про найкращий правовий порядок, а не загальнообов'язковою і вічною системою права, як вважали представники старої школи природного права.

Учений порушує питання: може, на протилежність природного права позитивному праву варто дивитися як на протилежність ідеї права, ідеального права позитивному? Може, природне право подібне до ідеї права, що повинна здійснюватися в житті? Намагаючись відповідати на ці запитання, М. Ю. Чиждов відзначає, що під висловом «природне право» можна розуміти культурні ідеали часу, обумовлені всією сукупністю даних суспільних умов. Те, що тільки повинно бути правом, не є ще право, правові ідеали і судження про право не право, бо відмітна ознака юридичної норми полягає в її суворому зовнішньому наказі, що регулює зовнішні взаємовідносини. Усяке право — право позитивне, під яким розуміється звичаєве право і закон. Воно є продуктом влади в суспільному союзі — організованій (закон) і неорганізованій (звичаєве право) [3, 26–27].

М. Ю. Чиждов запитує далі: чи не хотіли представники школи природного права позначити словосполученням «природне право» законовідповідність, що існує у фактичних відносинах, які підлягають визначенню права? Чи не означає «природне право» законів фактичних відносин, обумовлених правом, з якими повинні узгоджуватися норми права? За М. Ю. Чиждовим, якщо дати

позитивну відповідь на ці запитання, то вже тут не буде йтися про право, а просто про природну законовідповідність явищ, з якою право, звичайно, не повинне перебувати в суперечності. Природна законовідповідність засвоюється правом тоді, коли одухотвориться людською свідомістю, коли виразиться через людську волю, через орган політичного авторитету суспільства. Системи природного права не можуть бути визнані вираженням вічного і завжди незмінного права вже у вигляді тієї однієї обставини, що ці системи є витвором окремих особистостей, отже, не становлять щось закінчене, вічне, вільне від помилок і суперечностей. До того ж системи природного права як витвір одиничних осіб більш неспроможні й мінливі, чим позитивне право суспільства, що є продуктом різноманітних факторів спільного життя людей [3, 27].

М. Ю. Чижов заявляє: «Ми додержуємося тієї думки, що немає і не може бути вічних і природжених прав; права даються суспільством чи ж набуваються в суспільстві» [3, 28]. На його думку, право не становить будь-яку незмінну засаду, уроджене людині правило, але правила людських відносин, що постійно утворюються, розвиваються і змінюються разом з розвитком і зміною життєвих умов і фактичних відносин у суспільстві, тобто у групах людей, зв'язаних між собою солідарністю (свідомістю спільності інтересів і взаємної залежності один від одного). Людина природного стану з природженими ідеями і правом, незалежним від суспільства, ніколи не існувала. Сучасна історична наука знаходить людей живучими в тих чи інших суспільних групах, тобто не природну, але суспільну людину, а сучасна психологія не визнає існування природжених ідей. І сама людина величезною мірою — витвір соціального середовища [3, 27–28].

Підкреслюючи важливе значення вчення школи природного права про природне право і договір у розвитку цивільно-політичних прав у сучасних цивілізованих народів, М. Ю. Чижов відзначає, що, проте, особа одержує

право тільки в організованому суспільстві, від суспільства; держава і право виникають природничоісторичним шляхом, розвиваються органічно і не складають, за загальним правилом, продукту договору особистостей, що самовизначаються. Права завжди даються чи набуваються, але вони ніколи не вроджені людині [3, 26]. М. Ю. Чижов відзначає, що після Французької революції ясно було усвідомлено, що системи природного права не суть уявлення безумовних вічних засад, а, як витвір одиничних розумів, повні недоліків і не можуть замінити право як продукту всього народного життя [3, 28].

Ключові слова: природне право, позитивне право, наукова спадщина М. Ю. Чижова.

У даній статті досліджуються погляди Миколи Юхимовича Чижова на походження, становлення та співвідношення природного та позитивного права, а також визначаються їх основні елементи.

В данной статье исследуются взгляды Николая Ефимовича Чижова о происхождении, становлении и соотношении естественного и позитивного права, а также определяются их основные элементы.

This paper examines the views of Nikolai Efimovich Chizhov on the origin, formation and value of natural and positive law, and defined their basic elements.

Література

1. Бабкин В. Д. Чижов Микола Юхимович / В. Д. Бабкин, І. Б. Усенко // Антологія української юридичної думки : в 6 т. — К. : Юрид. кн., 2002. — Т. 1 : Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права. — С. 222–224.

2. Самодурова В. В. Чижов Микола Юхимович. Юрист, фахівець у галузі енциклопедії і історії права // Професори Одеського (Новоросійського) університету : біогр. слов. / відп. ред. В. А. Сминтина ; упоряд. та бібл. ред.: В. В. Само-

дурова, І. В. Шепільська, Н. С. Татарова.
— О. : Астропринт, 2000. — Т. 4 : Р-Я.
— С. 355-357.

3. Чижов Н. Введение в изучение права
(Энциклопедия права). Заметки ординар-
ного профессора Императорского Ново-
российского университета Н. Е. Чиждова /
Н. Чижов. — О. : Тип. «Русской Речи», 1908.
— 289 с.

4. Дудченко В. В. Традиція правово-
го розвитку: плюралізм правових вчень /
В. В. Дудченко. — О. : Юрид. л-ра, 2006.
— 304 с.

5. Чижов Н. Источники и формы права
/ Н. Чижов. — Варшава : Тип. Ивана Нос-
ковского, 1878. — 255 с.

6. Штраус Л. Естественное право
и история / Л. Штраус. — М. : Водолей
Publisher, 2007. — С. 3.